

Theosophical-Philosophical Foundation of Iranian Art

Volume 1 / Issue 2 / pages 181-194 e-ISSN: 2980-7875

Original Research

10.30486/PIA.2023.1984119.1029

Analysis and Semantics of Zoroastrian Motifs of Tomb Buildings of the Republic of Azerbaijan During the Ilkhanid Period

Mozhgan Zabihi Pilehroud¹, Dr. Jamaleddin Soheili²

1 Senior Expert in Architectural Studies, Department of Architecture, Qazvin Branch, Dehkoda University, Qazvin, Iran.

2 Associate Professor, Department of Architecture, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

Astract

During the post-Islamic periods, Iran's tomb buildings gained popularity through the construction of magnificent tombs above the graves of religious saints, as well as kings and famous individuals. Iran, having been a part of ancient civilizations for a significant period, has had a profound influence on the architectural styles of neighboring countries in different historical eras. This particular research aims to explore the characteristics of Zoroastrian motifs found in the tomb buildings of the Republic of Azerbaijan during the Ilkhanid period. The objective of this study is to introduce the decorative elements present in the tombs of the Republic of Azerbaijan and elucidate their respective meanings. The research question guiding this investigation is as follows: What Zoroastrian motifs and concepts are employed in the tomb architecture of the Republic of Azerbaijan? The research approach adopted for this study is historical-interpretive, with information collection primarily relying on library research and on-site investigations of tomb structures within the region. The findings of this study reveal the presence of various Zoroastrian decorative elements in the tombs of this area, including geometric patterns, plant motifs, animal representations, and more.

Keywords: Architecture, Azerbaijan, Patriarchy, Tomb, Zoroastrian Decorations.

بنیان‌های حکمی فلسفی هنر ایرانی

سال اول / شماره دوم / زمستان ۱۴۰۱ / ص ۱۹۴-۱۸۱

10.30486/PIA.2023.1984119.1029

پژوهشی

بررسی و معناشناسی نقوش زرتشتی بناهای آرامگاهی جمهوری آذربایجان دوره ایلخانی

مژگان ذبیحی پيله رود^۱، دکتر جمال الدین سهیلی^۲

۱. کارشناس ارشد مطالعات معماری، گروه معماری، واحد قزوین، دانشگاه دهخدا، قزوین، ایران.

۲. دانشیار، گروه معماری، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.

چکیده

بناهای آرامگاهی ایران در دوره‌های پس از اسلام نیز در قالب ساخت مقابر باشکوه بر سر گور اولیای مذهبی و گاه شاهان و افراد مشهور، رواج پیدا کرد. ایران از جمله کشورهایی است که از زمان بسیار دور، جزء تمدن‌های کهن بوده و در دوره‌های مختلف متناسب با شرایط، بر معماری دیگر کشورها و به‌خصوص همسایگان خود تأثیر داشته که البته در اعصار مختلف، قدرت و شدت آن متفاوت بوده است. در این پژوهش سعی بر این بود که ویژگی‌های نقوش زرتشتی بناهای آرامگاهی جمهوری آذربایجان - در دوره ایلخانی - بررسی شود. این پژوهش با هدف معرفی تزئینات مقابر شاخص منطقه جمهوری آذربایجان و مفاهیم آن انجام شده است. سؤال پژوهش: چه نقوش و مفاهیم زرتشتی در معماری آرامگاهی جمهوری آذربایجان به‌کاررفته است؟ در این پژوهش روش تحقیق تاریخی - تفسیری است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی بناهای آرامگاهی منطقه است. نتایج این مطالعه نشان داد که در مقابر این منطقه از عناصر تزئینی زرتشتی مختلفی از جمله نقوش به‌کاررفته شامل نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و ... است.

کلمات کلیدی: آذربایجان، آرامگاه، ایلخانی، تزئینات زرتشتی، معماری.

مقدمه

در سراسر جهان، سبک‌های مختلفی از معماری وجود دارد که بر اساس اقلیم، فناوری، کارکرد و نیاز و... به وجود آمده‌اند. یکی از این سبک‌ها که در همه ادوار و همچنین جغرافیای زمین دیده می‌شود، معماری دینی است، بنابراین هدف این نوشتار نیز ابتدا شناخت ویژگی‌های نقوش معماری این گونه بناها و سپس مشخص کردن تفاوت و تشابه آن‌ها با در نظر گرفتن نقش محیط و فرهنگ است؛ زیرا هر عملکردی می‌باید با توجه به محیط و فرهنگ بوم خود بررسی شود، به عبارت دیگر باید با نگاهی عمیق‌تر تفاوت‌های خرد و بارز آن عملکرد را در ارتباط با اقلیم میانه، خرده‌فرهنگ و تاریخ در هر منطقه مشخص کرد تا به نتایج دقیق رسید. در این رابطه، طراحی اسلامی تا حدودی موضوعی متفاوت است، زیرا توسط دغدغه‌های مذهبی و نفوذ فرهنگی نسبتاً گسترده در جغرافیا تعریف شده است. (رحمتی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸)

تأثیراتی که این آرامگاه‌ها از تمدن‌های دیگر وام گرفته است در نقوش و تزئینات وابسته به معماری مشهود هستند. با این تفاسیر با توجه به ابعاد معماری در حوزه تزئینات وابسته به آن در دوره‌های مختلف تاریخی، نیازمند تداوم و بررسی این نقوش و تزئینات احساس می‌شود. هدف از این تحقیق سیر تاریخی معماری تدفینی ایلخانی با نقش‌ها و تزئینات خاص زرتشتی در آرامگاه‌ها و بناهای جمهوری آذربایجان با توجه به فاصله جغرافیای خاص این سرزمین‌ها از منشأ قومیت و فرهنگ مذهبی زرتشت در آن زمان و نفوذ معماری اصیل ایرانی با توجه به قدرت فرامرزی سرزمینی ایران با فرهنگ غنی و عملکرد هنر معماری و پرورش‌یافتگان چنین تمدنی مشهود است. سؤال پژوهش: چه نقوش و مفاهیم زرتشتی در معماری آرامگاهی جمهوری آذربایجان به کار رفته است؟

روش تحقیق:

پژوهش به صورت تاریخی - تفسیری است. روش گردآوری یافته‌ها در این پژوهش به دو صورت است استفاده از اطلاعات و مدارک موجود (اسنادی/ کتابخانه‌ای)، روش‌های میدانی (مشاهده). ابزار گردآوری اطلاعات: تطبیق، تحلیل تطبیقی در پژوهش نقش و جایگاهی محوری دارد. جامعه آماری که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته تعداد چهار بنای آرامگاهی جمهوری آذربایجان در دوره ایلخانی است. علت انتخاب این تعداد بنا، شباهت ظاهری بنا از نظر نقوش و تزئینات و تقریباً هم‌دوره بودن آن‌ها است. آرامگاه بردعه تر به سی، آرامگاه یوسف بن کوسیر اغلو، آرامگاه مؤمن خاتون، آرامگاه قرا باغلار تر به سی. روش تجزیه و تحلیل در این پژوهش به صورت استنتاجی است. چنان‌که پس از تبیین شاخصه‌های هر کدام از متغیرها، هر کدام از شاخصه‌ها مطابقت داده می‌شوند تا نوع و چگونگی رابطه متغیرها با یکدیگر بررسی شوند.

پیشینه تحقیق:

در ارتباط با موضوع این پژوهش، جوشقانی و همکاران (۱۴۰۰) به این نتیجه رسیدند که نقش‌ها همواره از ابتدای خلقت برای بشر دارای بار معنایی بوده است. نقوش هندسی بیشتر حاکی از بیان نظم، وحدت، و یکی شدن با الوهیت و تکرار آن‌ها نشان نایستایی، حرکت بالارونده است تا جایی که قدرت و ذات لایزال الهی یکی می‌شوند. نقش‌های گیاهی نمونه‌های کوچک‌شده‌ای از طبیعت پیرامون ما در حکم نشانه‌هایی هستند که می‌تواند معنایی در ذهن بشر ایجاد کنند. سالور و همکاران (۱۴۰۰) به این نتیجه رسیدند که نقوش و گره‌های هندسی مورد بحث در سه مرحله موجودیت یافتند: اول مشاهده اشیا و اجرام در طبیعت، دوم تجزیه و ترکیب آن‌ها در قوه خیال و سوم سازمان‌دهی و ایجاد طرح و نقش. یوسفی و همکاران (۱۳۹۶) بر شکل‌گیری شیوه خاص معماری یادمان‌های آرامگاهی در حوزه کشورهای فعلی دو سوی شمالی و جنوبی رودخانه ارس تا آذربایجان شرقی دلالت دارد مورد بررسی و تحقیق قرار داده‌اند. نقطه شروع مقابله مدور و اوج‌گیری آن هم‌زمان با افول حکومت مغول است. تأثیر دین و سیاست، تعالی معرفت‌شناسی اسلامی، هویت جمعی متناجس فرهنگی و قومی، نقش حاکمیت سیاسی، تأثیر زبان بومی منطقه، اهمیت

طریقت و شخصیت‌های مذهبی - سیاسی این نواحی و مقبولیت این شیوه معماری در منطق جغرافیایی یاد شده است. رحمتی‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی ابتدا به شناخت ویژگی‌های معماری این‌گونه بناها و سپس به مشخص کردن تفاوت و تشابهات آن‌ها با در نظر گرفتن نقش محیط و فرهنگ در این خطه پرداختند. این تحقیق به این صورت است که معماری آرامگاه‌های دوران اسلامی در حاشیه جنوبی دریای خزر دارای چه ویژگی‌هایی است و محیط و فرهنگ چه نقشی در شکل‌گیری آن‌ها دارد. حسینی (۱۳۸۹) گوید خطه آذربایجان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مناطق سرزمین ایران و همچنین خاستگاه صفویان و مذهب تشیع، نقش مهمی در توسعه و تکامل سنت مقبره‌سازی اسلامی داشته است. به نظر می‌رسد طی دوران ایلخانی در این منطقه، سبک خاصی از معماری تدفینی در قالب مقابر برجی شکل تکوین یافته است که مبانی آن ریشه در تصوف اسلامی به‌خصوص مکتب شیخ زاهد گیلانی و شیخ صفی‌الدین اردبیلی از عرفای نامی قرون هفتم و هشتم هـ ق دارد. موسویان (۱۳۹۶) در پژوهشی آورده است که هویت فرهنگی معماری ایران را همان ارزش‌هایی رقم می‌زند که تنها در بستر بناهای سنتی ادراک می‌شوند؛ چرا که این معماری به آن دلیل شکل گرفته تا ارزش‌هایی را در خویش پیروانند و کالبدی ویژه را برای آن متصور شود. از این‌رو هندسه مقدس مجموعه‌ای از عوامل کالبدی، فضایی، عملکردی، معنایی در دسته‌بندی صفات مکانی است که سبب‌ساز ارتباط این صفات با هویتی خاص و متمایز آن با سایر هویت‌های مکانی می‌شود. از این‌رو زبان تصویری نقوش هندسی تزئینات در متن و زمینه معماری سنتی به‌صورت نمادین و فراتر از یک نقش زینتی است؛ زیرا معماری ایرانی در کنار تزئینی بودن این نقوش بی‌شک به روح ایرانی نهفته در این عناصر می‌اندیشد. مرادی (۱۳۹۲) آورده است که از نظر باستان‌شناسی، ظهور مغول در جغرافیای آذربایجان کنونی مترادف با رشد و توسعه هنری در تمامی جوانب فعالیت‌های بشری است. تداوم فتوحات مغول و تجمع تجارب و دستاورد هنری آن‌ها در شمال غرب ایران به پایتختی تبریز را نه یک سیل ویرانگر نظامی، بلکه باید یک بیان روشن هنری از شخصیت اجتماعی این قوم دانست. بحث و بررسی پیرامون هر حجاری دوران اسلامی، خصوصاً هنر سنگ‌تراشی ایلخانی مطلبی است که کمتر بدان پرداخته شده است. بررسی این هنر در یکی از خاستگاه‌های هنری این دوران یعنی مرزهای کنونی آذربایجان نشان از رونق هنری فراوان در این منطقه است.

منطقه جغرافیایی و پیشینه تاریخی جمهوری آذربایجان در دوره ایلخانی

آذربایجان یکی از مراکز پرقدردت معماری جهان اسلام است؛ که فرایند تحولات معماری در آنجا تاریخی کهن دارد. قرون هفتم و هشتم هجری قمری عصر شکوفایی معماری و شهرسازی در آذربایجان بوده است. اهمیت و تأثیر اسلوب و شیوه‌های معماری آذربایجانی در ایران سده‌های هفتم تا نهم هجری قمری تا بدان سو گسترده شده است که شادروان پیرنیا در سبک‌شناسی معماری اسلامی ایران سبکی به نام آذری را توصیف و پیشنهاد کرده است؛ که این اصطلاح تا به امروز مترادف معماری ایلخانی - تیموری بوده است. در دوران ایلخانان، مرکزیت فرهنگ و هنر ایران از خراسان و ماوراءالنهر به آذربایجان منتقل شد؛ و به‌ویژه در عهد سلطنت سلطان محمود غازان خان، آذربایجان به عصر طلایی فرهنگ و هنر گام نهاد. آذربایجان مهد و خاستگاه معماری پیشرو ایلخانی معرفی شده است؛ به‌خصوص در عهد سلطنت غازان خان فعالیت‌های معماری در ایران توسعه مضاعف یافت. سلاطین ایلخانی با صدور احکامی خواستار احداث بناهای مهم و شکوهمند شدند؛ همچون غازانی و سلطانیه به معماران شنب غازان و مجموعه علیشاه از پیش تفهیم شده بود که باید آثار ایشان، به لحاظ ابعاد و حجم و تزئین، برتر و فراتر از مقابر سلطان سنجر در مرو و طاق کسری در تیسفون باشد. ابعاد عظیم بناها که با سلطان محمود غازان خان شروع شد، در عمارات سترگ غازانی، سلطانیه و مجموعه جامع علیشاه تجلی یافت که بزرگ‌ترین بناهای آن دوران بودند. توسعه مجموعه‌های معماری از دیگر مشخصات این دوران است. پیشرفت معماری برخاسته از آذربایجان نه تنها به آذربایجان و دوران ایلخانان محدود نماند؛ بلکه به ترکستان و خراسان عهد تیموریان نیز گسترش یافت. در حقیقت فرهنگ و هنر ایران دوره تیموری استمرار و تداوم دوره ایلخانی است. امیر تیمور

گورکانی و جانشینان هنرپرور وی، شمار بسیاری از هنرمندان را از آذربایجان و به‌ویژه تبریز، به خراسان و ماوراءالنهر فرستادند و شاهکارهای بسیاری بر پای آموزه‌های سبک آذربایجانی در خراسان بزرگ، ترکستان و ماوراءالنهر آفریده شد.

معرفی جامعه آماری و آرامگاه‌های مورد مطالعه

۱- آرامگاه بردعه تر به سی

بنا بر کتیبه واقع در بالای سردر جنوبی، این آرامگاه را در سال ۷۲۲ ه‍.ق احمد بن ایوب بن حافظ نخجوانی ساخته است. احتمالاً به همین مناسبت در اصطلاح محلی، این بنا را به‌عنوان آرامگاه احمد زاچی بنا نیز می‌نامند. بردعه در شمال جمهوری آذربایجان واقع در شمال رود ارس در ناحیه قراباغ است. نام بردعه بخشی در جمهوری آذربایجان و در مرکز این جمهوری است. آرامگاه برجی‌شکل به‌صورت استوانه‌ای آجری با ۱۴ متر ارتفاع است. این مقبره متشکل از سردابه و گنبدخانه ده‌ضلعی منظم و دارای دو مدخل در شمال و جنوب با مقرنس‌های آویزان عقب نشسته و نوارهای تزئینی کاشی و کتیبه‌های معرق عربی است. ترکیبات مختلف تزئینی و بافت آجر کلمه خدا را تشکیل می‌دهد که در سراسر نما تکرار می‌شود. در خط وسط بقایای نسخه‌ای از کتیبه آیه قرآن قرار دارد. حروف سفید شیری آن با نقوش گیاهی فیروزه‌ای مخلوط شده است.

۲- آرامگاه یوسف بن کوسیر اغلو

سازنده کار عجمی ابوبکر اغلو نخجوانی است. در کتیبه دیگری که بر روی مقبره نوشته شده است: «این مقبره متعلق به یوسف بن کوسیر اغلو، یک زائر، یک رهبر باشکوه، یک روشنفکر دین، رهبر اسلام، رئیس شیوخ است.» این بنای تاریخی که در خیابان شیخ محمد خیابانی واقع شده، بنای یادبود از مقبره‌ای زیرزمینی و برجی بالاتر از سطح زمین تشکیل شده است. در طرح، سطح بنای یادبود از داخل و خارج هشت‌ضلعی است. ضخامت دیوارها ۸۰ سانتی‌متر است. تمام هشت سطح مقبره با تزئینات هندسی به اشکال مختلف تزئین شده است. از نظر ساختار، فقط یک سطح از مقبره، رو به غرب است. درب ورودی مقبره در اینجا قرار داده شد و نام معمار در سمت چپ درب ورودی به خط کوفی نوشته شده است. دور بدن روی طاقچه‌ها با کمر بند نوشتاری پوشانده شده است. این نوار کتیبه باظرافت و تزئینات خود، جابه‌جایی کمی بین بدنه و پوشش ایجاد می‌کند. پوشش هر می‌متورم نه بر روی کل بدن منشوری، بلکه بر روی شبکه نازک کمر بند نوشتاری قرار دارد. کتیبه‌های موجود بر روی این بنا آجرهایی با اندازه‌های مختلف به‌دست آمده است. در برابر پس‌زمینه کتیبه‌های موجود بر روی نرده‌ها و مرزها، مناطق بین حروف عمودی «لایم»، «الف»، «کاف» با الگوهای هندسی غنی شده‌اند. در طراحی هنری مقبره از آجرها و اسلوب‌های لعاب‌دار رنگی مختلف استفاده شده است. همه طرف بقعه ده‌گوشه با کتیبه‌های کوفی هم‌مرز است.

۳- آرامگاه مؤمن خاتون

مقبره عجمی ابوبکر اغلو نخجوانی در شهر نخجوان است. قدمت این بنا به قرن دوازدهم بازمی‌گردد. پادشاه شمس‌الدین دنیل بنیان‌گذار سلسله آتابای به همراه همسرش در این مکان به خاک سپرده شده‌اند. تکیه‌گاهی ده فوت به قطر ۱/۰ متر در وسط آرامگاه قرار دارد. با اتصال چهره‌های پایه به قوس‌های جانبی، یک ساختار پوشش جامد و بادوام مانند قارچ شکل می‌گیرد. دنده‌های آجری که به گوشه‌ها در مقابل حلقه‌های نگه‌دارنده قارچ شکل پرتاب می‌شوند، هنری و سازنده هستند. بین لاشه ستاره‌ای شکل روی دنده‌ها و تزئینات هندسی موجود بر اثر همبستگی وجود دارد که یادآور شکل فضایی آن‌هاست. بر خلاف مقبره و نمای برونی، فضای داخلی مقبره بسیار ساده است. در ردیف‌های آجری گنبد که فضای داخلی را پوشانده است، چهار مدال مدور به قطر ۱/۵ متر وجود دارد که بر روی محورهای عمود قرار دارد. این مرواریدهای منحصر به فرد هنر تزئینی که با تراشیدن روی گچ خلق شده‌اند،

ترکیبی ستاره‌ای دارند که در پس‌زمینه نقوش گل طراحی شده است. هسته اصلی آن کلمه «الله» است. کتیبه‌ها و خنجرها در فضای داخلی مقبره مؤمن موضوع تحقیق جداگانه‌ای است. جالب است بدانید که اولین مقبره خارجیگان با شش و هشت مستطیل هشت‌ضلعی در وسط تزئین شده بود که بسیاری از آن‌ها پرندگان و اژدهایان نمادین بودند. اگر این قاعده از یک‌سو با توسعه سیستم‌های تناسب (مربع، شش‌ضلعی و انتقال از این منبع به سیستم‌هایی با نسبت الهی) مرتبط باشد، از طرف دیگر با انتقال به تأثیرات الهی در این خط معماری مرتبط است. به تصویر کشیدن گیاهان، پرندگان، تکامل یافتن به انسان، پیامبر و سرانجام خدا نشان می‌دهد معماری شرقی قرون وسطی بار دیگر توسعه یافته و به بالاترین حد خود در معماری عجمی رسیده است. سطح مقبره به‌طور پیچیده‌ای با تزئینات ظریف هندسی کاملاً متفاوت از یکدیگر پوشانده شده است.

۴- آرامگاه قره باغ‌لار تربه سی

آرامگاه در بین سال‌های ۷۳۵ تا ۷۳۸ هجری، هم‌زمان با حکومت ابوسعید ایلخانی و زیر نظر او برای جیهان‌گودی خاتون ساخته شد. مقبره در دو طبقه شامل سرداب‌های تدفینی و برج استوانه‌ای است. سرداب‌ها با سنگ رتوش و ساقه گنبد و سقف آن با قوسی نیم‌کروی آجری پوشیده شده است. پلان مدور با ده نیمه‌استوانه شکسته‌شده از بالای پشت‌بام دخمه تدفینی مقبره شروع و به‌سوی بالا خیز می‌گیرند. ارتفاع برج مدور ۱۶ متر و قطر آن ۵ متر است. در چهارسوی آن چهار مدخل بالای کرسی چین سنگی قرارداد که امکان دسترسی به داخل مقبره را میسر می‌سازد. سردر این مداخل با قابی تزئینی متشکل از اسلیمی و تاج‌های باریک و ظریف با مقرنسی آویزان تزئین شده‌اند. مدخل شمالی به سبب تورفتگی و پلاک کتیبه‌ای و تزئینات خاص، با دیگر مداخل متفاوت است. در کل، جداره بیرونی مقبره با آجرهای ساده و کاشی‌های فیروزه‌ای کوفی چهارگوش، پانل‌های تکراری با عبارت لا اله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه و آله نقش بسته است و محل اتصال ساقه برج به گنبد و زیر مقرنس این بخش، همانند دیگر مقابر این دوره، کتیبه‌ای قرآنی داشته که در حال حاضر اثری از آن موجود نیست.

بحث و بررسی نقوش:

در آرامگاه‌های جمهوری آذربایجان از نقوش مختلفی برای تزئین استفاده شده است. این تزئینات شامل نقوش میترایی (زرتشتی) است. در این آرامگاه‌ها تزئینات مشترکی از نقوش زرتشتی به چشم می‌خورد که در زیر به بررسی انواع تزئینات این آرامگاه‌ها پرداخته می‌شود.

جدول ۱. اطلاعات آرامگاه‌های مورد پژوهش

ردیف	نام آرامگاه	موقعیت	دوره ساخت	مصالح	نوع نقوش	تصویر
۱	بردعه تر به سی	شمال جمهوری آذربایجان	سده چهارم میلادی (۷۲۴ه.ق)	آجر	نقش‌های هندسی، گیاهی، اسلیمی و خطوط کوفی بنایی	
۲	یوسف بن کوسیراغلو	در نخجوان است. این بنای تاریخی در خیابان شیخ محمد خیابانی واقع شده	سال ۵۵۷ هجری قمری	آجر	نقش‌های هندسی و خطوط کوفی بنایی	
۳	مؤمن خاتون	در شهر نخجوان	تأسیس آن حدود ۱۵۰۰ قبل از میلاد نشان می‌دهد	آجر	نقش‌های هندسی، گیاهی، اسلیمی و خطوط کوفی گل و برگ‌دار	
۴	قره باغلار تر به سی	روستای قره باغلار در منطقه کنگری	در دهه ۳۰ قرن ۱۴ (۷۳۵ تا ۷۳۸ ه.ق)	آجر	نقش‌های هندسی، اسلیمی و خطوط کوفی بنایی	

مبانی نظری

هنر و تزئینات میترایی: میترای ایرانی، ظاهراً در آغاز خدای پیمان و در نتیجه خدای اجرای قوانین حقوقی، برای رعایت پیمان‌ها به شمار می‌آمد. از طریق اجرای کيفرهای قضایی با آتش و یا بزرگ‌ترین آتش، یعنی خورشید تداعی می‌شد و به این سبب، «چشم آسمان» نامیده می‌شد و همراه خورشید، هر روز آسمان را می‌پیمود تا در روی زمین ناظر و شاهد آدمیان باشد (بویس، ۱۳۷۵: ۴۶).

نقوش گیاهی

درخت سرو: درختی که همیشه سرسبز است. درخت سرو، نماد میتراست. این درخت منزلگاه خدایان ایرانی بوده و تقدس ویژه‌ای دارد. همچنین نماد اهورامزدا «هورمزد» است. درخت مقدس از طریق ریشه‌هایش، با دنیای زیرزمینی مرتبط است و همین‌طور نماد زمین، بهشت و جاودانگی است. بسیاری از ایزدان رومی، زیر درخت زائیده شده‌اند. درخت کاج، نماد رستاخیز و نیز پیروزی

روشنایی بر تاریکی است. در بین‌النهرین، سرو، ایزد پیش‌گوی معبد بود و همواره نمادهایی از این درخت را به خاطر قدرت جادویی‌اش در معابد نگاه می‌داشتند (وارنر، ۱۳۸۹: ۵۶).

گل نیلوفر: این زایش خود از طریق گل نیلوفر رخ می‌دهد که همین گل نیز از نمادهای مهم مهر است. (مقدم، ۱۳۸۰: ۵۶) نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود. این نماد در حکومت‌های بعدی مانند حکومت هخامنشی نیز به‌وفور استفاده شده است.

نقوش حیوانی

قوچ: در تمدن شرقی دارای ارزش والایی است. مظهر تواضع، وقار، نیرومندی و همچنین نماد خورشید است. قوچ هشتمین تجسم ایزد بهرام بوده که به‌عنوان یکی از جانوران فره در اوستا از آن سخن گفته شده است. (ایرانی ارباطی، خزایی، ۱۳۹۵: ۲۴). از سویی قوچ به‌یقین، نشانه طلی طریق در طریقتی باطنی است. قوچ نماد نیروی روانی و قدسی و نماد استحاله است. (گربران، شوالیه، ۱۳۸۳: ۴۷۲).

نقوش هندسی

چلیپا: یا گردونه مهر یکی از بااهمیت‌ترین نمادهای هنر ایران است که با مفاهیم گوناگون از جمله چهار عنصر اصلی (آب، باد، خاک، آتش) و یا چهار جهت اصلی و یا چهارفصل و ... معرفی شده است. (مقدم، ۱۳۸۰: ۴۲)

نقوش به‌کاررفته در هنر زرتشتی دوزی

موضوعات نقوش هنر زرتشتی را با توجه به نمونه‌های بررسی شده می‌توان به سه دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

- الف. نقوشی که بازنمود و ملهم از طبیعت اطراف منطقه هستند که به دودسته جانوری و گیاهی تقسیم می‌شوند.
- ب. نقوش هندسی از جمله دایره، لوزی، مثلث، مربع، خطوط و نقش موجی شکل که به هفت و هشت معروف است.
- ج. نقوش مفهومی که به دودسته نقوش برگرفته از محیط و نقوش ترکیبی تقسیم می‌شود.
- نقوش برگرفته از محیط شامل: نقش خورشید خانم و نقشی شبیه برسم‌دان، با توجه به اهمیت برسم در شبیه به برسم‌دان آیین زرتشت چنین استنباط می‌شود که چنین نقشی نماد شکرگزاری از برکت‌های رویشی و گیاهانی است که منبع تغذیه انسان و حیوان است. (عزیزی و طباطبایی، ۱۳۹۹)

جدول ۲. دسته‌بندی انواع نقوش و تأثیرگذار

ردیف	نوع نقوش	شاخصه‌ها	شاخصه‌های تأثیرگذار
۱	گیاهی	درخت سرو گل نیلوفر برگ کنگره	در هنر زرتشتی بازنمود و ملهم از طبیعت وضعیت اجتماعی و فرهنگی اطراف منطقه هستند شامل نقوش گیاهی، حیوانی، هندسی است.
۲	حیوانی	قوچ	در هنر میترایی این بناها بیشتر نقوش حیوانی و هندسی به چشم می‌خورد.
۳	هندسی	دایره، لوزی، مثلث، مربع، خطوط و نقش موجی	در هنر ایلخانی با مصادف شدن اسلام با توجه به اینکه شمایل‌نگاری و واقع‌گرایی ممنوع شد، شاهد رواج نقوش اسلیمی که نوعی نقوش گیاهی خیالی است و یا نقش‌های هندسی در بنا هستیم.

جدول ۳. دسته‌بندی نقوش زرتشتی

نقوش	نوع تزئینات	شرح	شکل
نقوش هندسی	ستاره هشت‌پر (ستاره ایرانی)	در آیین زرتشت ستون هشت پر و سراسر هشت‌گوش در بنای آتشکده به‌کار می‌رفت و هشت را عددی مبارک می‌دانستند. در ایران باستان الهه آب با تاجی هشت‌پر تصویر شده است: بر فراز سر آردویسور آناهیتا تاجی آراسته با یک‌صد ستاره جای دارد؛ تاج زرین هشت‌گوشه‌ای که بسان چرخ‌ساخته شده و با نوارها زیور یافته؛ تاج زیبای خوش‌ساختی که چنبری از آن پیش آمده است. (اوستا، آبان یشت، کرده سی‌ام، بند ۱۲۸).	
نقوش هندسی	چلیپا	آریاها این نشان را از روی آفتاب به عنوان اشعه مهر پرستی ساخته‌اند و شکل آن بر روی درفش کاویان به گونه چهارخط به چهارجهت است و بر سر هر یک ستاره قرار دارد و مهرپرستان نیز به هزار سال پیش از پیدایش مسیح، چلیپا را که یگانه نشان مهر بوده است؛ در پرستشگاه‌های خود رسم می‌کردند (محمودی بختیاری، ۱۳۴۰).	
نقوش هندسی	مثلث	لوزی نمادی زنانه و بازنمایی الهه مادر. مثلث برگرفته از عدد سه است و عدد سه در ارتباط با ایزد بانو بوده است. (عزیزی و طباطبایی جبلی، ۱۳۹۹)	
نقوش هندسی	دوایر مشبک	برای اولین بار در دوران باستان به معنای یک خورشید کوچک، یک آفتاب استفاده شده است. معرفی چنین تصاویر نمادین خورشید به هنر احتمالاً به دوران مفرغ برمی‌گردد (نصیر رضایف، ۳۹)	
نقوش گیاهی	برگ کنگره	این گیاه دارای یک برگ بزرگ با لبه‌های شکسته است. گیاه کنگر دارای سرزندگی بسیار بوده و کاربرد آن در مراسم تشییع جنازه در عهد باستان بوده است؛ بنابراین ممکن است اشاره‌ای به زایش دوباره یا حفاظت در برابر ارواح شریر در خود داشته باشد. (سلطانزاده، ۱۳۷۵).	
نقوش گیاهی	درخت سرو	در فرهنگ ایران باستان سرو نماد اهورامزدا و نیلوفر نماد آناهیتا است. سرو، مهر را در شب زایش مهر با نمادها و نشانه‌هایی دیگر می‌آراست که هر یک نزد مهریان نشانی ویژه با پیامی رازگونه و نهفته در خویش داشت. چنان‌که بر فراز سرو به نشانه خورشید یا مهر تابان، ستاره‌ای زرین یا سرخ برمی‌افراشتند و شاخه‌های درخت سرو را با دو رشته زرین و سیمین به نشانه خورشید و ماه می‌آراستند. همچنین جوانان آرزومند، به امید برآورده شدن آرزویشان، به گونه‌ای نمادین پارچه‌ای ابریشمی یا سیمین را بر شاخه‌های سرو می‌آمیختند و در پای سرو نیز هدایایی می‌گذاشتند (بهمنی، ۱۳۸۹: ۶۵)	
نقوش گیاهی	گل نیلوفر	در روایات کهن ایرانی گل آبی نیلوفر را جای نگهداری تخمه یا فر زردشت می‌دانستند. از این رو نیلوفر با آیین مهرپرستی (میتراایسم) پیوستگی نزدیکی دارد و اندیشمندان معتقدند در صحنه‌هایی که زایش مهر را نشان می‌دهد، آن چیزی که مانند میوه کاج است و مهر از آن بیرون می‌آید، همان غنچه نیلوفر است (شمس، ۱۳۷۹: ۲۰۶)	
نقوش حیوانی	قوچ	قوچ به یقین، نشانه طی طریق در طریقتی باطنی است. قوچ نماد نیروی روانی و قدسی و نماد استحاله است. (گربران، شوالیه، ۱۳۸۳: ۴۷۲).	

جدول ۴. تزئینات آرامگاه بردعه تر به سی در جمهوری آذربایجان

تصاویر	موقعیت	تزئینات	مضامین زرتشتی
	قسمت ورودی شرقی کناره‌های در ورودی	طرح سلسله مثلث‌ها 	لوزی نمادی زنانه و بازنمایی الهه مادر. مثلث برگرفته از عدد سه است و عدد سه در ارتباط با ایزد بانو بوده است.
	سرداب زیرزمین آرامگاه	طرح برگ کنگری در سنگ قبر موجود در سرداب 	درخت مقدس از طریق ریشه‌هایش، با دنیای زیرزمینی مرتبط است و همین‌طور نماد زمین، بهشت و جاودانگی است.
	بالای بدنه اصلی آرامگاه	گل چندپر یا گلچه در طرح کنگره گنبد 	گل نیلوفر: نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزّه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود.
	بالای بدنه اصلی آرامگاه	طرح دواپر مشبک در طرح کنگره گنبد 	برای اولین بار در دوران باستان به معنای یک خورشید کوچک، یک آفتاب استفاده شده است. معرفی چنین تصاویر نمادین خورشید به هنر احتمالاً به دوران مفرغ برمی‌گردد (نصیر رضایف، ۳۹)

جدول ۵. نقوش و تزئینات آرامگاه یوسف بن کوسسیر اغلو

تصاویر	موقعیت	تزئینات	مضامین زرتشتی
	جدار بیرونی مقبره	دواپر مشبک 	برای اولین بار در دوران باستان به معنای یک خورشید کوچک، یک آفتاب استفاده شده است. معرفی چنین تصاویر نمادین خورشید به هنر احتمالاً به دوران مفرغ برمی‌گردد.
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	گل چندپر یا گلچه 	گل نیلوفر: نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزّه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود.
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	مربع چرخان و نقوش چلیپا 	چلیپا چهار خط به چهار جهت است و بر سر هریک ستاره قرار دارد و مهرپرستان نیز به هزار سال پیش از پیدایش مسیح، چلیپا را که یگانه نشان مهر بوده است
	بدنه اصلی آرامگاه	ستاره شش‌پر 	آتش تنها ماده‌ای است که آلودگی به خود نمی‌گیرد، رو به بالا می‌رود، خود می‌سوزد و دیگران را گرما و نور می‌بخشد.
	بالای سردر ورودی	تزئینات سلسله مثلث 	لوزی نمادی زنانه و بازنمایی الهه مادر. مثلث برگرفته از عدد سه است و عدد سه در ارتباط با ایزد بانو بوده است.

جدول ۶. نقوش و تزئینات آرامگاه مؤمن خاتون

تصاویر	موقعیت	تزئینات	مضامین زرتشتی
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	دوایر مشبک 	برای اولین بار در دوران باستان به معنای یک خورشید کوچک، یک آفتاب استفاده شده است. معرفی چنین تصاویر نمادین خورشید به هنر احتمالاً به دوران مفرغ برمی‌گردد.
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	گل چندپدر یا گلچه 	گل نیلوفر: نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزّه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود.
	محوطه بیرونی آرامگاه	مربع چرخان و نقوش چلیپا	چلیپا چهارخط به چهار جهت است و بر سر هر یک ستاره قرار دارد و مهرپرستان نیز به هزار سال پیش از پیدایش مسیح، چلیپا را که یگانه نشان مهر بوده است
	دار بیرونی بدنه آرامگاه	ستاره هشت ضلعی 	آتش تنها ماده‌ای است که آلودگی به خود نمی‌گیرد، رو به بالا می‌رود، خود می‌سوزد و دیگران را گرما و نور می‌بخشد.
	بالای سردر ورودی	تزئینات سلسله مثلث 	لوزی نمادی زنانه و بازنمایی الهه مادر. مثلث برگرفته از عدد سه است
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	نماد درخت سرو 	درخت مقدس از طریق ریشه‌هایش، با دنیای زیرزمینی مرتبط است و همین‌طور نماد زمین، بهشت و جاودانگی است.
	جدار بیرونی بدنه آرامگاه	گل نیلوفر 	گل نیلوفر: نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزّه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود.
	در محوطه بیرونی آرامگاه		قوچ در تمدن شرقی دارای ارزش والایی است. مظهر تواضع، وقار، نیرومندی و همچنین نماد خورشید است. قوچ هشتمین تجسم ایزد بهرام بوده که به‌عنوان یکی از جانوران فره در اوستا از آن سخن گفته شده است.

جدول ۷. نقوش و تزئینات آرامگاه قره باغ‌لار تریه سی

تصاویر	موقعیت	تزئینات	مضامین زرتشتی
	جدار بیرونی آرامگاه روی دیواره‌های سردر	دوایر مشبک 	برای اولین بار در دوران باستان به معنای خورشیدی کوچک و یک آفتاب استفاده شده است. معرفی چنین تصاویر نمادین خورشید به هنر احتمالاً به دوران مفرغ برمی‌گردد.
	نقش گلچه زیر طاق گنبد (جدار داخلی آرامگاه) به صورت نیمه گلچه هنرمندی شده که با دید وسیع به صورت گلچه کامل رخ می‌نمایاند.	گل چندپر یا گلچه 	گل نیلوفر: نیلوفر در میان ایرانیان مقدس و منزه است. گل نیلوفر نمادی است که در فرهنگ و تمدن‌های بسیاری دیده می‌شود.
	جدار بیرونی آرامگاه بر روی سردر ورودی میان مقرنس‌های نمایان است	مربع چرخان و نقوش چلیپا 	چلیپا چهارخط به چهارجهت است و بر سر هریک ستاره قرار دارد و مهرپرستان نیز به هزار سال پیش از پیدایش مسیح، چلیپا را که یگانه نشان مهر بوده است
	جدار بیرونی بر روی سردر ورودی میان مقرنس‌ها	ستاره هشت ضلعی 	آتش تنها ماده‌ای است که آلودگی به خود نمی‌گیرد، رو به بالا می‌رود، خود می‌سوزد و دیگران را گرما و نور می‌بخشد.
	جدار بیرونی بر روی سردر ورودی	تزئینات سلسله مثلث 	لوزی نمادی زنانه و بازنمایی الهه مادر. مثلث برگرفته از عدد سه است. عدد سه در ارتباط با ایزد بانو بوده است (عناصر زرتشتی)
	جدار بیرونی بر روی نواری کنار در ورودی	نماد و درخت زندگی 	درخت مقدس از طریق ریشه‌هایش، با دنیای زیرزمینی مرتبط است و همین‌طور نماد زمین، بهشت و جاودانگی است.
	جدار بیرونی بر روی سردر ورودی	نماد 	درخت مقدس از طریق ریشه‌هایش، با دنیای زیرزمینی مرتبط است و همین‌طور نماد زمین، بهشت و جاودانگی است.

نتیجه

در این پژوهش به بررسی نقوش زرتشتی بناهای آرامگاهی جمهوری آذربایجان در دوره ایلخانی پرداخته شده است. در تحقیقاتی که پژوهشگر انجام داده است و همچنین در مشاهده بناها، مشخص شده که آرامگاه‌های جمهوری آذربایجان در باب سبک و فرم معماری و نقوش کاملاً منطبق و همچنین پیرو سبک ایلخانی هستند، چرا که از لحاظ فرم بنا این آرامگاه‌ها در ساختار بسیار شبیه به آرامگاه‌های ایلخانی در ایران هستند. علت این شباهت به دلیل تداوم ارتباط آرامگاه‌های جمهوری آذربایجان با آرامگاه‌های ایران است. این شباهت و پیروی را می‌توان در نوع و فرم گنبد‌ها، مصالح استفاده‌شده در ساخت بنا، فرم پلان، نوع بازشوها، نوع طاق‌ها، نوع تزئینات و... بررسی نمود.

البته قابل ذکر است که خود این نقوش متأثر از فرهنگ‌های ایرانی است نقش‌هایی مانند نقوش گیاهی، نقوش هندسی مانند ستاره هشت‌پر و... در فاکتورگیری تزئینی آرامگاه، نقوش و تزئینات که تقریباً به صورت ثابت در همه آرامگاه‌ها وجود دارد، اعم از چلیپا، گل نیلوفر، نقش شمس است. البته دو گزینه حجم تزئینات و اهمیت بنا نیز نسبت به یکدیگر رابطه مستقیم دارند. به طوری که آرامگاه‌هایی که به عنوان آرامگاه‌های بانوان مدنظر بودند حجم تزئینات و کیفیت تزئین بیشتری داشتند.

منابع مأخذ

- اوستا (۱۳۸۵). کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، گزارش و پژوهش جلیل دوست‌خواه، تهران: انتشارات مروارید.
- بهمنی، پردیس (۱۳۸۹). سیر تحول و تطور نقش و نماد در هنرهای سنتی ایران، تهران: انتشارات دانشکده هنر و رسانه دانشگاه پیام نور تهران.
- بویس، مری (۱۳۷۵). تاریخ کیش زرتشت. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: انتشارات توس.
- جوشقانی، سعیده؛ حسن‌وند، محمدکاظم؛ عارف، محمد (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی نقوش تزئینی در مساجد کبود مزارشریف افغانستان و سلطان احمد ترکیه، نشریه علمی باغ نظر، ۱۸(۱۰۵)، ۵-۱۸.
- حسینی، سیدهاشم (۱۳۸۹). معرفی سبک مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان، نشریه هنرهای زیبا، صفحه ۵۷-۶۸.
- رحمتی‌زاده، علی؛ سلطان‌زاده، حسین؛ اعتصام، ایرج؛ امری، سیدمصطفی (۱۳۹۸). نقش محیط و فرهنگ در شکل‌گیری آرامگاه‌های دوره اسلامی در حاشیه جنوبی دریای خزر، دوفصل‌نامه اندیشه معماری، نشریه علمی، سال سوم، شماره پنجم، ص ۶۰-۸۳.
- رستم بیگی، سمانه (۱۳۹۰). نقش مایه‌های مهری در نقوش تزئینی هنر ایران، فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۱۸، ۶۷-۴۹.
- رضایف، نصیر (۲۰۱۹). کتاب سنگ‌ها صحبت می‌کنند. باکو، علم و آموزش.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۵). معماری کلاسیک، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سالور، ندا؛ سهرابی نصیرآبادی، مهین؛ نظرزاد، نرگس (۱۴۰۰). تبیین خردگرایی ابن‌سینا در روند ابداع نقوش هندسی تزئینات وابسته به معماری، نشریه علمی باغ نظر، ۱۸(۱۰۲)، ۵۳-۶۸.
- شمس، امیر (۱۳۷۹). نگاهی به نشان‌ها و نمادها در ایران باستان، مجله هنرهای تجسمی، شماره ۸، ۲۰۴-۱۹۴.
- صحافی اصل، پریسا؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۹۰). بررسی تداوم عناصر تزئینی معماری ایران باستان در معماری دوران اسلامی ایران تا پایان دوره صفوی، فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۱۹، سال ششم.
- عزیزی، رؤیا؛ طباطبایی جبلی، زهره (۱۳۹۹). مطالعه نقوش زرتشتی دوزی با رویکرد انسان‌شناسی هنر، نشریه علمی باغ نظر، شماره ۱۷(۸۵)، ۱۷-۳۰.
- قرآن کریم
- گربران، آلن؛ شورالیه، ژان (۱۳۸۳). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران: انتشارات جیحون.
- محمودی بختیاری، علیقی (۱۳۴۰). چلیپا یا نشان آریایی، زبان و ادبیات (ارمغان)، شماره ۴ و ۵، ۱۸۲-۱۷۷.
- مرادی، امین (۱۳۹۲). بازتاب معماری ایلخانی در هنر مقبره‌سازی سده‌های ۷ و ۸ هجری قمری.
- مقدم، محمد (۱۳۸۰). مهر و ناهید، تهران: انتشارات هیرمند.
- موسویان، سمیه (۱۳۹۶). جایگاه هندسه مقدس در بازشناسی هویت معماری سنتی ایران، فصل‌نامه مطالعات ملی ۷۲، سال هجدهم، شماره ۴ هنر اسلامی، شماره ۵.
- وارنر، رکس (۱۳۸۹). دانش‌نامه اساطیر جهان، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: انتشارات اسطوره.
- یوسفی، حسن؛ نیستانی، جواد؛ هژبر نویری، علیرضا؛ موسوی کوهر، سیدمهلی (۱۳۹۶). وحدت هنری یادمان‌های آرامگاهی مدور سبک آذری نواحی ارن و آذربایجان در سده‌های ۸ تا ۹ هجری. نشریه علمی اندیشه معماری، ۳۰-۴۶.

- Avesta (1385) the oldest Iranian hymns and texts, report and research by Jalil Dostkhah, Marvarid Publications, Tehran
- Bahmani, Pardis (1389) Evolution and development of role and symbol in traditional arts of Iran, Publications of Faculty of Art and Media, Tehran Payam Noor University, Tehran
- Boyce, Mary (1375) The History of Zoroastrian Religion, translated by Homayoun Sanetizadeh, Tos Publishing House, Tehran
- Joshghani, Saeeda, Hassan Vand, Mohammad Kazem, Aref, Mohammad (1400) A comparative study of decorative motifs in the blue mosques of Mazar-e-Sharif, Afghanistan and Sultan Ahmed, Turkey, Bagh Nazar Scientific Journal, 18(105), 5-18.
- Hosseini, Seyyed Hashem (2010) An introduction to the style of Azerbaijan Sufi tomb building, Fine Arts Magazine, page 68-57
- Rahmatizadeh, Ali. Sultanzadeh, Hossein, Etisam, Iraj, Amrei, Seyed Mustafa (2018) The role of environment and culture in the formation of Islamic period tombs in the southern margin of the Caspian Sea, two quarterly Andisheh Architecture, Scientific Journal, 3rd year, 5th issue, pp. 60-83
- Rostam Beigi, Samaneh (2018) Mehri motifs in the decorative motifs of Iranian art, Negre Scientific Research Quarterly, No. 18, 49-67
- Rezaif, Nasir (2019) Stones speak book, Baku, Science and Education
- Sultanzadeh, Hossein (1375) Classical Architecture, Publications of the Office of Cultural Research, Tehran
- Salur, Neda, Sohrabi Nasirabadi, Mohin, Nazarnejad, Narges (1400) Explanation of Avicenna's rationalism in the process of inventing geometric motifs and decorations related to architecture, Bagh Nazar Scientific Journal, 18(102), 53-68
- Shams, Amir (1379) A Look at Signs and Symbols in Ancient Iran, Journal of Visual Arts, No. 8, 204-194
- Original binding, Parisa, Ayatollahi, Habibullah (2013) Studying the continuity of decorative elements of ancient Iranian architecture in the architecture of the Islamic period of Iran until the end of the Safavid period, Negre Scientific Research Quarterly, Number 19, Year 6
- Azizi, Rouya and Tabatabai Jabali, Zohra (2019) Studying Zoroastrian embroidery motifs with the approach of art anthropology, Bagh Nazar Scientific Journal, No. 17(85)17-30
- The Holy Quran
- Gerbran, Alan and Shuraliyeh, Zhan (2013) The Culture of Symbols, translated by Soudabeh Fazali, Jihoun Publishing House, Tehran.
- Mahmoudi Bakhtiari, Alighi (1340) Chalipa or Aryan sign, language and literature (Armaghan), numbers 4 and 5, 177-182
- Moradi, Amin (2012) Reflecting Ilkhani architecture in the art of tomb building in the 7th and 8th centuries AH
- Moghadam, Mohammad (1380) Mehr and Nahid, Hirmand Publications, Tehran
- Mousavian, Somia (2016) The Place of Sacred Geometry in Recognizing the Identity of Traditional Iranian Architecture, National Studies Quarterly 72, Year 18, Number 4, Islamic Art, Number 5
- Warner, Rex (1389) Encyclopaedia of Mythology of the World, translated by Abulqasem Esmailpour, Astoure Publishing House, Tehran
- Yousefi, Hassan, Nistani, Javad, Hajbar Nobari, Alireza, Mousavi Kohper, Seyed Mehdi (2016) Artistic unity of Azari-style circular tomb monuments in Ern and Azerbaijan regions in the 8th to 9th centuries AH, Scientific Journal of Andisheh Memari, 46-30.
- <https://www.president.am/en/state-symbols>
- <https://www.flickr.com/photos/rietje/2889838521>
- <https://www.metmuseum.org>
- <https://www.si.edu>
- <https://www.armenica.org>
- <https://www.sasanika.org>